

בהערכה רבה
לדקלאי
אפרים יהודה ני"י
איש בקעת הירדן

התמר בארץ-ישראל כעדות לשיבת ציון

התמר בשבעת המינים

בתיאור ארץ-ישראל שבספר דברים (ח ז-ח) נאמר: "כי ה' אלקיך מביאך אל ארץ טובה ארץ נחלי מים עינת ותהמות יצאים בבקעה ובהר: ארץ חטה ושערה וגפן ותאנה ורמון ארץ זית שמן ודבש". המילה **דבש** נדרשת במדרש התנאי (ספרי, פרשת כי תבוא, רצז): "ודבש — זה דבש תמרים"¹. במאמר זה משמש התמר כדוגמה לשיבת ציון.

עליית "אעלה בתמ"ר" (1882)

החוקרת נ' דרויאן כותבת²: "יהודי תימן ידועים בגעגועיהם ובכיסופיהם העזים לארץ ישראל... וכל הדורות נשאו נפשם בתפילה לגואל ישראל, וציפו למשיח, שיבוא לגאול אותם. מתוך געגועים אלה עלו לארץ, כפעם בפעם יחידים וקבוצות... לפני כשמונים שנה (בתרמ"א) קמה התעוררות גדולה בקהלת יהודי צנעא לעלות לארץ... ובעיר צנעא נפוצה השמועה שמ"ו יוסף אלעראקי, מחשובי הרבנים ומראשי העדה, עומד לעלות לארץ. השמועה עשתה לה כנפיים ורבים רבים התעוררו עד שנקבצו כמאתים משפחות, שכולן יצאו לדרך ביום ראשון, סדר 'לך לך'... שנת תרמ"ב או, לפי הרמז שמצאו בשיר השירים: 'אעלה בתמ"ר' [ז', ט]".

ירחו עיר התמרים

הצירוף "ירחו עיר התמרים" מצוי במקרא פעמיים³. ואכן מעדויות שונות שזמנן לאתר ימי המקרא עולה בבירור שתושבי יריחו וסביבתה נתפרסמו בגידול תמרים בזמן שהעיר הייתה מיושבת.

1. מהדורת פינקלשטיין, עמ' 316. הדרשה בפרשת "כי תבוא" היא אודות מקרא ביכורים המביאים משבעת המינים שנשתבחה בהן ארץ-ישראל. יסודה של הדרשה במין החרג, הדבש. יתר ששת המינים נזכרים בכתוב בשמש, ואילו הדבש יש להסביר בו שהוא (כרעיו) מוצר תבא מהצומח ולא מהחי, היינו דבש תמרים ולא דבש דבורים. על שבעת המינים במקורות ראה נ' הראובני, טבע ונוף במורשת ישראל, קריית-אונג תשי"ם (1980). על התמר במקורות ראה י' רוזנסון, גידול תמרים בארץ-ישראל בעבר על-פי המקורות, בתוך: התמר — יעץ החיים, סגולותיו ושימושו, העורך א' אילון, תל-אביב תשמ"ח (1987), עמ' 94 ואילך.

2. נ' דרויאן, חלוצי העלייה מתימן, ירושלים תשמ"ב, עמ' 13-14.

3. דבי לך ג; דה"ב כח ה. לשם "יריחו" יש במקרא צורות כתיב אחדות.

יוסף בן מתתיהו כותב אודות יריחו וסביבותיה: "ובקרבת יריחו נמצא מקור מים חיים עשיר, אשר מימיו טובים מאוד להשקות את האדמה... כי גדול מאוד כח המים להרוות את האדמה, עד אשר בנגעם רק בפניה יביאו עליה ברכה גדולה יתר ממי מעינות אחרים, המשקים את הארץ לרויה... כי אךך עמק יריחו הוא שבעים ריס ורחבו עשרים ריס, והוא מגדל פרדסים נחמדים צפופים, ובהם עולים עצי תמרים רבים, שונים בטעמם ובשמותיהם, והמינים הדשנים נדרכים [ביקבים] ומוציאים דבש לרב, אשר אינו נופל בטעמו הרבה מדבש הדבורים הרבות אשר בארץ הזאת"⁴.

יריחו שימשה כמרכז לגידול תמרים בתקופת המשנה והתלמוד כפי שמעידים המקורות האלה⁵:

ירושלמי שביעית: תני אוכלין על התמרים עד שיכלו מיריחו ועל הזיתים עד שיכלו ממירון ומגוש חלב".

תוספתא ביכורים: "רבן שמעון בן גמליאל אומר: אין מביאין בכורים תמרים חוץ מן התמרים שברירחו, ואין קורין אלא על כותבות בלבד...".

יריחו נתפרסמה כעיר התמרים גם בספרות הנכרית כגון: הירודוטוס, פיליניוס, סטראבו ועוד⁶. עדות חיצונית מופיעה ברצפת הפסיפס הידועה בשם "מפת מידבא"⁷. העיר מידבא שכנה בעבר הירדן המזרחי, במרחק קטן מיריחו. ברצפת הפסיפס של הכנסייה מתוארת ארץ-ישראל מנקודת מבט נוצרית אשר מבליטה את הכנסיות, המנזרים, קברי קדושים וכדומה. בתיאור יריחו המובא להלן משתקף מראה העיר וסביבותיה במאה ה-6 לספירה. העיר של תקופה זו, המוקפת עצי תמר, נמצאת במרחק ניכר ממעיין אלישע. בסמוך למעיין אלישע **תל יריחו**, שם הייתה יריחו המקראית.

4. בספרו: תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, מהדורת שמחוני, רמת-גן, 1963, ספר ד, פרק ח ג (עמ' 269).
5. ע"פ ש' קליין, ספר הישוב, ירושלים תשלי"ח [מהדורת צילום], כרך א' עמ' 88. ראה גם אי יצחקי, יריחו עיר התמרים, בתוך: **קרדום** 28-30 [יריחו וסביבותיה], העורך אי שילר, ירושלים, 1983, עמ' 176-177.
6. ריכוז העדויות מובא בספרו של הנוסע ו' גרן, תיאור ארץ-ישראל, כרך רביעי: השומרון (א), תרגום מצרפתית ח' בר-עמרם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 30-32.
7. על מפת מידבא, ראה מ' אבי-יונה, מפת-מידבא, תרגום ופירוש [לוחות א-י], ארץ-ישראל ב, ירושלים תשי"ג, עמ' 129-156.

מטעי התמרים המרובים והאיכותיים שהיו ביריחו וסביבתה נתמעטו ונצטמצמו עד כדי חיסול מוחלט החל מכיבוש הארץ על-ידי הערבים במאה השביעית לספירה. יש לכך עדויות רבות, וחלק מועט מהן מובא בהמשך.

עדות לחורבן יריחו מופיעה בתיאורי ארץ-ישראל בספרות הנוסעים לארץ-ישראל. שתי העדויות שלהלן הן של נוסעים רוסיים. ההגמון דניאל (שסייר בארץ בשנים 1106-1108) כותב אודות יריחו כך⁸:

"עיר גדולה היתה מקודם יריחו וחזקה מאוד; אותה כבש הנביא יהושע והחריב עד תום. היום כפר סאראצני כאן. פה היה ביתו של זכי, וגזע של אותו העץ, עליו עלה זכי ברצותו לראות תוארו של הנוצרי. כאן גם ביתה של השונמית, שאצלה החיה הנביא אלישע את הנער. האדמה ליד העיר יריחו טובה ורבת יבול. עצי תאנה גבוהים ועצי פרי יבול עומדים שם. מים רבים פה, אך מתחת לפני האדמה זורמים לכל עבר. גם מי אלישע כאן, אשר מרים היו ואלישע הנביא המתים, ליובלים מפוצלים אף הם".

בתיאור זה אין זכר לתמרים!

גם כעבור כמאתיים וחמישים שנה, בתיאורו של הארכימנדרט אגרפניי, מופיע תיאור דומה⁹.

"ביציאה מן ההרים, למרגלות ההר, היתה העיר יריחו, הכל הרוס, בתים ערביים מעטים, וביתה של רחב הזונה עומד. כאן בירך אלישע הנביא את המים המרים, והיום הם מעיינות מתוקים. פרי רב גדל פה, תפוחי גן-עדן, אבטיחים, תפוחים וסוכר. מוזר לראות לידו גבעות חול קטנות; כאשר זעם אלוקים על סדום ועמורה, שקעו ההרים ונהפכו פני האדמה. מן ההר ועד יריחו מעט מאוד עשבים צומחים. העצים יבשים כולם, אולי זולת אלה שליד הירדן ובגיא".

מהמאה הי"ד קיימות שתי עדויות נוספות, והן של תלמידי חכמים יהודיים שחיו בארץ-ישראל.

רבי אישתורי הפרחי, שחי בבית שאן במחצית הראשונה של המאה הי"ד, כותב בספרו "כפתור ופרח"¹⁰:

"גם נמצאים אתנו בארץ כנען שני מיני משקים שהם מתוך גסותם לא יתערבו זה בזה אלא לזמן מרובה, כגון דבש תמרים ואוכל עשוי מהשומשמים ונקרא טחינה...".

מדברי אישתורי הפרחי עולה, שבימיו (שנת 1322) דבש התמרים היה שכיח בארץ ישראל. כחמישים שנה לאחר מכן כותב ר' יוסף טוב עלם בחיבורו "צפנת פענח"¹¹ בעניין הבנת הכתוב "ארץ זית שמן ודבש" (דבי ח ח): "ועל דרך הפשט נראה לי שהדבש הכתוב בתורה הוא דבש ענבים, כי הנה דבש דבורים לא נמצא עתה בארץ הקדש כי אם מעט מזער, ודבש תמרים איננו נמצא שם כלל בימים האלה, אך דבש הענבים הוא הנמצא שם עתה"¹² לרוב מאוד ובלשון ישמעאל נקרא 'דבסי'".

8. מתוך: י' רבא, ארץ-ישראל בתיאורי נוסעים רוסיים [המאות י"ב-י"ז], ירושלים תשמ"ז, עמ' 44.

9. שם, עמ' 89.

10. מהדורת לונץ, ירושלים תרנ"ט, עמ' תנד.

11. מהדורת ד' הערצאג (=הרצוג), קראקא תרע"ב, בפירושו על פירוש ראבי"ע לוי' ב יא (עמ' 9).

12. דבש הענבים (=דבס) הוא המציאות השכיחה, שכן המוסלמים מגדלים ענבים למאכל או לייצור דבש, אך לא לשם יין.

הרס התשתית החקלאית של ארץ ישראל, כפי שבא לידי ביטוי בעדותו של ר' יוסף טוב עלם, הוא תוצאה מכיבוש ארץ ישראל על-ידי הממלוכים, אם כי "תהליך ההתמעטות של עצי התמרים באיזור בקעת הירדן תחילתו כבר בתקופה האיובית. אך כפי שנראה, קיבל תפנית הרת-גורל בתקופה הממלוכית"¹³.

עדות להיעלמות דבש התמרים ולהימצאותם של תמרים רעים ביריחו מצויה באגרת ששלח רבי עובדיה מברטנורא לאביו בשנת ה'רמ"ח (1488):¹⁴

"ושלשה מיני דבש נמכרים פה, דבש דבורים, ודבש ענבים, ודבש חרובים. אך דבש תמרים לא מצאתי פה, ולא ראיתי גם לא תמרים עצמם, ואצל יריחו עיר התמרים הגיד לי איש נאמן שהיה בה, כי אינה רחוקה מירושלם כי אם מהלך חצי יום, כי אין בכל יריחו כי אם שלשה אילני תמרים רעים ואינם עושים פירות". התמרים באיזור יריחו התמעטו עד שנעלמו כליל במאה ה'י"ט. לקוראי התנ"ך שלא ביקרו בארץ-ישראל יריחו המשיכה להיראות כעיר התמרים. ואכן, עדות לכך היא ציורו של Dapper משנת 1677 המובא להלן¹⁵.

עדויות רבות, הן בציור והן בתיאורי מסעות, מתארות את נופה של ארץ ישראל במאה ה'י"ט קודם שהחלה העלייה הראשונה לארץ, עליית "אעלה בתמ"ר". רובינזון מתאר את יריחו בשנת 1838 כך:

"...יריחו היא כמעט מדבר. זה הכפר העלוב והמזוהם ביותר שראינו בארץ ישראל. הבתים או הבקתות אינם אלא ארבעה קירות בנויים מאבנים שנלקחו ממבנים עתיקים וגובבו יחדיו, ועליהם גג שטוח עשוי קש או זרדים. הבתים

13. ע"פ ז' עמר, "הערות על הצומח והחקלאות של ארץ-ישראל בתקופה הממלוכית", בתוך: ארץ-ישראל בתקופה הממלוכית (העורך י' דרורי), ירושלים תשנ"ג, עמ' 233-234.

14. אי יערי, אגרות ארץ-ישראל, רמת-גן, 1971, עמ' 132.

15. הציור הוא מתוך: אי שילר (עורך), ירושלים וארץ-ישראל בתחריטים והדפסים עתיקים [1800-1483], ירושלים תשמ"א, עמ' 124. במבואו לספר כתב שילר, כי דאפר "היה מלומד הולנדי שפירסם ספר רב על ארץ ישראל ושכנותיה... זאת אף שלא ביקר בארץ מעולם. התחריטים הרבים המלווים את הספר מהווים בחלקם הגדול העתק מספרים אחרים... התוצאות לא תמיד מעודדות כאשר נעשה יעיבוד אמנותי של ציורים..." (שם, מבוא).

המפוזרים מוקפים בחצר עשויה מעצי שיזף קוצניים... עץ דקל בודד מיתמר אל על, במקום שהיתה בימים עברו עיר התמרים המפורסמת...¹⁶
 העדות המוחשית לחורבן עיר ולשוממותה על פי הצומח מופיע ביומן מסעו של הכומר הנרי בייקר טריסטראם, שסייר בארץ ישראל בשנים 1863-1864. וכך דברי טריסטראם¹⁷:

"ואולם היכן אותם העצים, שעל שמשם נקראה יריחו הקדומה, ומהם באו לה פרסומה ועושרה? אף אחד לא שרד. בתוך סבך פראי וקוצני זה לא נותר אף עץ בודד מ"גני קליאופאטרה"; אף קנה-סוכר אחד אינו צומח ליד המים כזכר למטעים, שהעשירו את "אבירי ירושלים", אשר על קיומם ההיסטורי מעידות חורבות "מפעלי הסוכר" שמאחורינו; שוב אין אף עץ צורי חי בינות לשיחים הצפופים; והעיקר – נעלם מכאן אחרון התמרים, ושוב אין עטרות עלי התמר המנוצים מתנופפות מעל המישור, שלפי עציו כונתה יריחו בימי קדם 'עיר התמרים'".

לתיאור מעציב זה נלווה בספרו הציור הבא שמבטא את השממה בשיאה: מעיין אלישע (=עין א־סולטן) משקה עץ שיזף, עץ המבטא חורבן ושממה¹⁸.

תיאורה של יריחו נעדרת התמרים מופיע גם בדבריו של אוליפנט בשנת 1882, וכך כתב¹⁹:

"האזור התפרסם בימי קדם בזכות חורשות הדקלים שלו, שהיו רחבות-ידיים ועשירות אך הן נעלמו כבר במאה השמינית, וכיום נותר בכל האזור רק דקל אחד

16. מותך אי שילר, הניל בהערה 5, עמ' 55. ייתכן שהעץ הבודד הזה הוא המתואר על ידי וילסון: "Jericho, 'the city of Palm-trees', was the contemporary of the doomed Cities of the Plain, and whatever doubt may hang over their exact position, there is none whatever on the Jericho of the prophets" (The Land of Judea, 1880-1884).

17. בספרו: מסע בארץ-ישראל (יומן 1863-1864), תרגם ח' בן-עמרם, ירושלים תשל"ז, עמ' 154.
 18. על השיזף, שלדעת נ' הראובני הוא האטד שבמשל יותם (שופ' ט ז-טו), ראה בספרו: שיח ועץ במורשת ישראל, קרית אונו 1984, עמ' 58 ואילך.

19. בספרו: חיפה – כתבות מארץ-ישראל (1882-1885), מהדורת ר' זאבי, ירושלים תשל"ו (1976), עמ' 219. הספר מלווה בציור בני התקופה, והמכנה המשותף לציורים המתארים את יריחו וסביבתה הוא היעדר עצי התמרים. ראה: פֶּרֶר (1874) עמ' 216, 220, 225; פורטר (1889), עמ' 219, 226; תומסון (1881), עמ' 218.

ויחיד... שרידי התעלות ואמות־המים מעידים על תבונת הכפיים של הקדמונים ועל כשרונם בניצול מקורות־המים להשקאת השפלה כולה. ספרתי ומצאתי שמונה תעלות ומובילי מים עתיקים מסוגים שונים... אך עדיין עולים המהנדסים והבנאים הקדמונים על עמיתיהם בני זמננו".
בנטיעת עצי תמר ביריחו ובסביבתה הוחל לאחר מלחמת העולם הראשונה.²⁰

"ושממו עליה איביכם" (וי' כו לב)

במדרש התנאים ספרא על אתר דרשו: "והשמתי אני את הארץ" – זו מדה טובה שלא יהיו ישראל אומרים: הואיל וגלינו מארצנו עכשיו האויבים באים ומוצאים עליה נחת רוח, לכך נאמר 'ושממו עליה איביכם היושבים בה', זו האויבים הבאים אחרי כן לא ימצאו עליה נחת רוח".
לאחר שעלה רמב"ן לארץ־ישראל בשנת 1263 וראה אותה בחורבנה, כתב בפירושו לויקרא (שם):

"... 'ושממו עליה אויביכם' – היא בשורה טובה מברשת בכל הגליות שאין ארצנו מקבלת את אויבנו, וגם זו ראייה גדולה והבטחה לנו כי לא תמצא בכל הישוב ארץ אשר היא טובה ורחבה ואשר היתה נושבת מעולם והיא חרבה כמוה, כי מאז יצאנו ממנה לא קבלה אומה ולשון, וכולם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם".

"כי כימי העץ ימי עמי" (יש' סה כב)

גורלו של עם ישראל בגלותו כגורלו של התמר בארץ־ישראל. בזמן שישראל על אדמתם – הארץ פורחת, וכשהם בגלות אין הארץ נותנת יבולה כמקודם. ואכן דרשו חכמים במסכת סנהדרין (צח ע"א): "וא"ר אבא: אין לך קץ מגולה מזה שנאי' ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבאי' (יחזקאל ל"ו)". כלומר, בשעה שארץ ישראל חשה שבניה שבו אליה – היא עולה ופורחת.

"עמק עכור לפתח־תקוה" (הושע ב יז)

בשנות השבעים והשמונים של המאה הי"ט, במקביל לנסיגות התיישבות שונים ברחבי ארץ־ישראל, היה ניסיון התיישבות בסביבות יריחו²¹. הניסיון לא עלה יפה, ואז פנו המתישבים לאדמת מלבס, שבה קמה לימים עיר ואם בישראל, **פתח־תקוה**. שמה של העיר נלקח מדברי הנביא הושע (ב יז) "ואת עמק עכור לפתח־תקוה".

20. התמר נלווה להתיישבות העברית בעמק הירדן. ראשיתו בגן רחל שבסמוך לכינרת. ראה צ' ברנשטיין, "יחידוש גידול התמר בארץ", עלון הנוטע לט/1, עמ' 13-20. על הברחת חוטרי התמרים מעיראק לעמק הירדן וסיוור ביישובי היהודים בארצות המזרח התיכון ראה בספרו הנפלא של יאני אבידוב, עלילות עיראק, תל־אביב תשכ"ד.

21. ראה: צ' אילן, בקעת הירדן ומדבר שומרון, תל־אביב תשל"ג, עמ' 99 ואילך; ז' וילנאי, אנציקלופדיה אריאל, הערכים "עמק עכור", "פתח תקוה", "קרדוס" (הערה 5, עמ' 186-188).

לאחר מלחמת ששת הימים, שבה שוחררו מעול זרים אדמות יהודה ושומרון ובקעת הירדן, לוותה ההתיישבות היהודית בבקעת הירדן בנטיעת מטעי-תמרים הידועים באיכותם הטובה, ובכך המשיכו מחדשי היישוב היהודי מסורת שנותקה באלפיים שנות גלות. הבנים שבו לארץ ומפריחים אותה, כדברי המדרש (בראשית רבה, פרשה מא): "צדיק כתמר יפרח"... אמר ר' תנחומא: מעשה בתמרה אחת שהיתה עומדת בחמתן ולא היתה עושה פרות, עבר דקלי אחד וראה אותה, אמר: תמרה זו צופה מיריחו, כיון שהרכיבו אותה עשתה פרות... מה תמרה זו אין בה פסולת... כך הם ישראל אין בהם פסולת, אלא מהם בעלי מקרא, מהם בעלי משנה, מהם בעלי תלמוד, מהם בעלי אגדה..."

ואכן, עם ישראל מגדל תמרים בעמק הירדן, בבקעת הירדן ובסביבות יריחו. מגדלי התמרים אינם "פסולת", חלילה אלא כתמר יפרחו דשנים ורעננים יהיו, ויקויים בהם דבר הנביא בעמוס ט יג-טו:

יג הִנֵּה יָמִים בָּאִים נֹאֵם יְהוָה וְנִגַּשׁ חוֹרֵשׁ בְּקִצֹּר וְדָרֶךְ עֲנָבִים בְּמִשְׁךְ
יד הַזֶּרַע וְהַטֵּיפוֹ הִקְרִימ עֲסִים וְכָל־הַגְּבָעוֹת תִּתְמוֹגְגְנָה: וְשָׁבְתִי אֶת־
שְׁבוֹת עַמִּי יִשְׂרָאֵל וּבָנוּ עָרִים נְשֵׁמוֹת וַיֵּשְׁבוּ וַיִּטְעוּ כֶרְמִים וְשָׁתוּ
טו אֶת־יַיְבָם וְעָשׂוּ גִזְוֹת וְאָכְלוּ אֶת־פְּרִיָהֶם: וַיִּטְעֲתִים עַל־אֲדָמָתָם
וְלֹא יִנְתָּשׁוּ עוֹד מֵעַל אֲדָמָתָם אֲשֶׁר נָתַתִּי לָהֶם אָמַר יְהוָה
אֱלֹהֵיךְ: